

Hodossy-Takács Előd

Isten igéjéből jobbra tanítani **A II. Helvét Hitvallás és az Ószövetség**

Ahogy arra a református templomokon elhelyezett molinók minden debreceni polgárt emlékeztetnek, 2017 kettős jubileum a magyar reformátusság számára. Egyrészt ünnepeljük a reformáció kezdeteként számon tartott 1517-es esztendő félévezredes jubileumát, másrészt, sokkal szerényebben, de emlékezünk az 1567-es debreceni zsinatra is, mely megszilárdította a Magyar Református Egyház szervezeti kereteit. Ezért beszélünk négyszázötven éves egyházunkról, és fel kell idéznünk azt is, hogy 2009-ben szintén Debrecenben került sor a szétszakított egyháztestek ismételt alkotmányos egyesítésére.

A debreceni zsinaton került elfogadásra a magyarországi reformációra döntő hatást gyakorló Második Helvét Hitvallás.¹ Ez a dokumentum 1562-ben született, szerzője Bullinger Henrik; 1566-ban írták alá a svájci egyházak lelkészei.² Az a tény, hogy egy évvel később a hitvallás már Magyarországon is elismerést aratott, jól mutatja, hogy a rövid szöveg hűen tükrözi mindazt, amit a reformáció helvét ága képviselt. A Második Helvét Hitvallás az, aminek címe is ígéri: vallástétel és egyszerű magyarázat az igaz hitről és a tiszta keresztyén vallás egyetemes tantételeiről.³

A következőkben a hitvallás érvrendszerének egy aspektusát, az ószövetségi szakaszokra tett utalásokat és hivatkozásokat, velük alátámasztott teológiai tételeket tekintjük át. Célunk, hogy ezzel a vizsgálattal a reformáció egyik sajtá-

¹ *A Második Helvét Hitvallás*. Írta: Bullinger Henrik. Christophorus Froschoverus 1568. évi zürichi kiadása alapján fordította és jegyzetekkel ellátta: Buzogány Dezső. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2017.

[online: <http://www.reformatus.hu/egyhazunk/mutat/6218/>]

² A keletkezés körülményeiről lásd Nagy Barna klasszikusnak számító tanulmányát: *Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz*. In: A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1989, 83–11.

³ Szokás Debrecen Kálvinista Rómának, magyar Genfnek nevezni – ez azonban nem teljesen találó. Bucsay Mihály jegyzi meg, hogy Méliuszra Bullinger volt döntő hatással, és Debrecen reformációja legalább annyira emlékeztet Zürichre, mint Genfre. Zürichben Bullinger Zwinglit követően szolgált, neki köszönhetően ment végbe a városban az egyházi élet konszolidációja és a lelkipásztori közösség tekintélyének helyreállítása. Gäbler, Ulrich: *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába*, Kálvin kiadó, Budapest, 2008, 144; Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Gondolat, Budapest, 1985, 68–69.

tosságaként értelmezett tétel, a *Sola Scriptura* elv hitvallási megjelenésére mutatunk rá.

1. Sola Scriptura

Luther a *Solus Christus* elvén keresztül közelített a Szentíráshoz, mint Isten igéjéhez.⁴ Rögzítette, hogy a Bibliában, mindkét szövetségben, olyan eszköz van a kezünkben, amelynek segítségével Krisztushoz juthatunk el.⁵ Kálvin, aki óriási hangsúlyt fektetett a kommentárok írására,⁶ tovább árnyalta a képet. Első nyomtatásban megjelent műve is kommentár volt, igaz, ezt nem bibliai szöveghez, hanem Seneca: *De Clementia* című értekezéséhez készítette. A Szentírás magyarázata során már nem egyszerűen kiváló klasszikus műveltségének eszköztárára támaszkodott, hanem rögzített egy következetesen alkalmazott teológiai elvet is. Ezen a könyvön keresztül Isten maga szólal meg, ez Isten igéje, aki megismerhető az íráson keresztül, de az írás értelmét a Lélek világosítja meg a hívő számára (*testimonium Spiritus Sancti internum*).⁷

A *Sola Scriptura* elvének lényegét legeredetibben és legszenvedélyesebben egy kevésbé ismert reformátor, Johannes Comander, Zwingli és Bullinger nagy tisztelője fogalmazta meg az 1526. januárjában tartott ilanzi dispután: „A keresztyén egyház Isten igéjéből született, abban kell megmaradnia, és semmilyen idegen hangra nem szabad hallgatnia.” Ez a tétel volt az első az itt előtárt tizennyolcból, és ez tökéletesen rezonált Zwingli Jn 10-ből levezetett gondolatára, aki még 1524-ben fejtette ki, hogy az idegent nem követik a juhok, egyedül a jó pásztort, tehát a keresztyén egyház sem hallgathat másra, csak egyedül Isten igéjére. Comander szakított az Augustinus óta vallott elképzeléssel is, miszerint az egyház lenne a hívők anyja. Szerinte az egyház *creatura verbi*, az ige teremtménye, tehát ebben az összefüggésben az „anya” Isten igéje, az egyház egésze, és minden tagja az ige befogadásának köszönheti létét. Ebből következik, hogy egyházzal csak addig, és csak ott szabad beszélni, ahol a pásztori hangra, vagyis az igére hallgatás megvalósul. Ez az ige a teljes Szentírás, ami az Ószövetségben és az Újszövetségben nyert mértékadó kijelentést.⁸

A református teológia számára elképzelhetetlen a két szövetség szembeállítása is. Zwingli vallotta, hogy amit Isten kijelent, az ige teljessége, az evangélium – nem is lehet más, hisz Isten akaratának közlése örömet ébreszt az Urat

⁴ Thompson, M. D.: *Reformation Perspectives on Scripture: The Written Word of God*. The Reformed Theological Review, 57(3), 1998, 105–120, 109–111.

⁵ Childs, Brevard S.: *Biblical Theology of the Old and New Testaments. Theological Reflections on the Christian Bible*, Fortress Press, Minneapolis, 1993, 44.

⁶ Néhány könyv kivételével (Jób, Jelenések, stb.) a teljes Bibliához írt kommentárt [online: <https://www.study-light.org/commentaries/cal.html>].

⁷ Childs, i.m. 47–48; Kocsis Elemér: *Dogmatika. A református keresztyén tanítás rendszere*, 2. kiadás, A Debreceni Református Theológiai Akadémia Rendszeres Theológiai Szemináriumának Tanulmányi Füzetek 8., Debrecen, 1987, 122–125.; Thompson, i.m. 118.

⁸ Busch, Eberhard: *Református. Egy felekezet arcualata*, Kálvin kiadó, Budapest, 2008, 46–48. 52.

szeretőkben. Ezek az örvendező emberek tudják, hogy Isten szava megbízható, és ez számukra jó hír, vagyis evangélium.⁹ Kálvin ezt ugyanígy látta: „*az evangéliumra én úgy tekintek, mint Krisztus titkának világos megnyilatkozására. ... Ebből következik, hogy amennyiben tág értelemben vesszük az evangélium szót, bele kell értenünk azokat a bizonyosságokat is, amelyeket Isten irgalmából és atyai jóindulatából adott egykor az atyáknak.*” (Inst.¹⁰ 2.9.2.) Kálvin számolt hasonlóságokkal és különbségekkel a két szövetségben,¹¹ de ezek lényegileg számára is azonosak. „*Összefoglalható egy mondatban: az atyákkal kötött szövetség sem tartalmára, sem tárgyára nézve nem különbözik a miénktől, ezzel teljesen egy és azonos.*” (Inst 2.10.2.)

Kálvin nem idegenkedett egyfajta tipológiai értelmezéstől sem. Ez jól látszik abban, ahogy az ószövetségi vallási és politikai intézményekre (papság, próféta, Dávid királysága, stb.) tekintett. Ezek egyrészt Isten által kijelölt eszközökként saját helyükön vizsgálándók, másrészt előrevetítik, megsejtetik Krisztus tisztét.¹² „*Mindazonáltal, az evangélium nem azért lépett a törvény helyébe, hogy másfajta módszert kínáljon az üdvösségre, hanem azért, hogy megszentelje és hitelesítse mindazt, amit a törvény ígér, és így a valóságot összekapcsolja előképeivel.*” (Inst 2.9.4) Kálvin nem akarta dogmatikai kategóriákba szorítani a Szentírás értelmezését. A *Sola Scriptura* elvéből egyenesen következően vallotta, hogy a teológia (mint emberi kísérlet és törekvés) mindig alárendelt a Szentírásnak.¹³ Az ige teológusa volt, elkötelezett biblikus írásmagyarázó, akiről először mégsem valamelyik kommentárja, hanem az *Institutio* jut eszünkbe, de ez inkább a hatástörténetnek köszönhető. A teológiai tisztánlátás a helyes értelmezéshez szükséges segítség, és gondolkodása nem a Bibliától a dogmatika felé haladt, hanem inkább fordítva, a teológiai rendszerezés mutat a Biblia felé.¹⁴

⁹ Busch, i.m. 99.

¹⁰ Kálvin János: *Institutio Christianae Religionis I–II. A keresztyén vallás rendszere*, Fordította: Buzogány Dezső. Református Egyházi Könyvtár, Új folyam 7., Kálvin kiadó, Budapest, 2014.

¹¹ Ezek tételesen: Inst 2.10 és 2.11. A különbség a végrehajtás oldalán jelentkezik. Egyes vélemények szerint az Ó- és az ÚSZ között Kálvin számára a deuterokanonikus könyvek csoportja egyfajta híd képezett, de ezzel az állítással nem tudunk maradéktalanul egyetérteni. Peres Imre: Kálvin írásértelmezése és írásmagyarázatai. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége*. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról, Kálvin kiadó, Budapest, 2009, 49–78, 71–72.

¹² A tipológiáról egy mondat; Childs, i.m. 47–51.

¹³ Childs, i.m. 48–49.

¹⁴ Erről vallott az *Institutio* elején: „munkámmal céлом volt az is, hogy a szent teológiát hallgató lelkészjelölteket úgy készítsem fel és képezzem ki az isteni ige tanulmányozására, hogy azt könnyen el is kezdhessék, majd akadálytalanul haladhassanak is benne.” Kálvin János az olvasóhoz, Inst. (2014), 14.

Kölcsönzött megfogalmazással élve az *Institutio* célja „a Szentíráshoz vezető út kikövezése” volt.¹⁵

2. Ószövetség és egyházatyák a II. Helvét Hitvallásban

A két szövetség viszonya kapcsán, az előbb említett reformátorokhoz hasonlóan, Bullinger is a teljes Szentírás egységére tette a hangsúlyt. Számára ez alapelve, amit teológiai érvként is használni lehet. Az egyház egysége melletti kiállás során fogalmaz így: „miután csak egy Isten és egy közbenjáró van Isten és az emberek között, a Messiás Jézus, továbbá egy pásztor van az egész nyájnak, egy feje van e testnek, végül egy Lélek, egy üdvösség, egy hit, egy testamentum vagy szövetség van, ezekből szükségképpen következik, hogy egyház is csak egy van.” (II. HH. 18.4) Az Újszövetségnek nagy szerepe volt számára az Ószövetség magyarázójaként, korai műveiben rögzítette, hogy az Újszövetség, ami nyitottabb a rejtettebb Ószövetségnél, azt is megmutatja, amit az Ószövetség csak megígért.¹⁶ Ő sem idegenkedett a tipológiai értelmezéstől: „...az Újszövetségben Krisztusnak többé már nincs olyan papsága, mint az Ószövetség népének, amelyhez külső kenet, szent öltözet és számos szertartás tartozott. Ezek Krisztus előképei voltak, aki eljövén és azokat betöltvén, el is törölte mindet. Ő maga maradt az egyetlen pap mindörökre...”. (II. HH 18.13, erre az idézetre még visszatérünk.)

Bullinger határozottan vallotta, hogy az írást az írás maga magyarázza; épp ezért nem tartotta megkerülhetetlennek az egyházatyák értelmezéseit sem.¹⁷ Alapelvét így fogalmazta meg: „Péter apostol mondta, hogy a szent iratok nem magánmagyarázatok folyományai (2Pt 1,20), ezért nem helyeslünk akármiféle magyarázatot. Nem ismerjük el tehát a Szentírás igaz vagy helyes magyarázatának azt, amelyet a római egyház szerinti értelmezésnek neveznek, s amelynek elfogadását egyszerűen mindenkire rá akarják tukmálni a római egyház védelmezői. A Szentírásnak csak azt a magyarázatát ismerjük el igazhitűnek és helyesnek, amelyet magából a Szentírásból vesznek (tudniillik amely az eredeti nyelvek szellemében, a körülmények megfontolásával, valamint a hasonló vagy eltérő, több és világosabb helyek figyelembevételével készült), és amely meggyezik a hit és a szeretet szabályával, s főképpen Isten dicsőségét és az emberek üdvösségét szolgálja. [...] nem vetjük meg a görög és latin egyházatyák magyarázatait, és nem utasítjuk vissza a szent dolgokról szóló vitairataikat és értekezé-

¹⁵ Szűcs Ferenc: *Exegézis és dogmatika kapcsolata Kálvinnál a predestinációtan és az ekkleziológia tükrében*. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradó értékéről és magyarországi hatásáról*, Kálvin kiadó, Budapest, 2009, 79–103, 80.

¹⁶ Stephens, W. P.: *The Interpretation of the Bible in Bullinger's Early Works*. *Reformation & Renaissance Review: Journal of The Society for Reformation Studies*, 11(3), 2009, 311–333, 314.

¹⁷ Stephens, i.m. 328.

seiket sem, ha azok megegyeznek a Szentírással; mindazáltal mértéket tartva félretesszük őket, ha észrevevesszük, hogy az Írásoktól idegen vagy azokkal ellentétes dolgokat tanítanak. [...] Ugyanez a szabály érvényes a zsinatok végzéseire vagy kánonaira is. Ezért nem tűrjük, hogy a vallás és a hit vitatott kérdéseiben pusztán csak az egyházatyák megállapításaival vagy a zsinatok határozataival zaklassanak bennünket, még kevésbé a bevett szokásokkal, az egy véleményen levők nagy számával, vagy valami régi szabállyal. A hit dolgában tehát nem fogadunk el más döntőbírókat, csak magát Istent, aki a Szentírás által jelenti ki, hogy mi igaz, mi hamis, mit kell követnünk, vagy mit kell kerülnünk.” (II.HH 2.1-4.) Megjegyzendő, hogy ennek ellenére az egyházatyákra a hitvallás gyakran hivatkozik (Augustinus, Szókratész és Euszebiosz egyháztörténete, stb.).¹⁸

Bullinger minden jel szerint komolyan vette az első fejezetben röviden kifejtett elvet: *„nem hallgatjuk el, hogy az Ószövetség egyes könyveit a régiek apokrifusoknak, mások ecclesiasticusoknak nevezték, minthogy azt akarták, hogy ezeket is olvassák a gyülekezetekben, anélkül azonban, hogy tekintélyként vennék figyelembe a hit megerősítéséhez.” (II. HH 1.7.)* Ezekből a könyvekből származó érvekkel a hitvallásban nem találkozunk.

A biblikus teológus számára Bullinger műve már szerkezete okán is kedves: a hitvallás az ígéről és annak magyarázatáról szóló két fejezettel kezdődik. Bullinger határozottan kiállt a teljes Szentírás tekintélye mellett: *„Hisszük és valljuk, hogy a szent próféták és apostolok kanonikus írásai, mindkét szövetségben, Isten tulajdon igaz ígéje, és teljes tekintélyük önmaguktól van, nem az emberektől. ... (És) ebben a Szentírásban van előadva Krisztus egyetemes egyháza számára minden, ami az üdvözítő hitre és az Istennek tetsző élet helyes kialakítására tartozik. Ezért Isten egyértelműen megparancsolta, hogy semmit hozzá ne tegyünk, se belőle el ne vegyünk. Azt tartjuk tehát, hogy ezekből az írásokból kell meríteni az igaz bölcsességet és kegyességet, továbbá az egyházak reformálását és kormányzatát, a kegyes élet összes kötelességének megtanítását, valamennyi tantétel igazolását vagy elvetését, az összes tévelygés megcáfolását, sőt, minden intelmet is [...]” (II. HH 1.1-2)*

3. Idézetek és utalások a hitvallásban

Az előzőekből nyilvánvaló, hogy a reformáció helvét ága megvallotta ragaszkodását nemcsak az Újszövetséghez, de az ószövetségi Szentíráshoz is, az viszont kérdés, hogy milyen mértékben tartották szem előtt a héber Bibliát teológiai érvek megfogalmazásakor. A II. Helvét Hitvallás harminc, különböző terjedelmű fejezete közül csak néhány olyan van, amely egyáltalán nem tartalmaz ószövetségi hivatkozásokat (pontos idézeteket, esetleg utalásokat személyekre, élethelyzetekre, vagy általánosságban az Ószövetség világába tartozó fogalmakra).

¹⁸ lásd pl. a hitvallás 24. fejezetét a negyvennapos böjt kapcsán.

a) Alapesetben a szerző a szövegbe egyszerűen bibliai idézeteket emelt be.¹⁹ A kilencedik fejezet²⁰ így utal Préd 7,29-re (“*Isten az embert igaznak teremtette*”); a tizenötödik rész²¹ 5Móz 25,1-re (“*Ha per támad egyesek között, és törvény elé mennek, mondjanak ítéletet fölöttük a bírák, és adjanak igazat az igaznak, vagy ítéljék el a bűnöst*”), stb. Ezekon a helyeken az idézetet rendszerint egy általános utalás vezeti be. A kilencedik fejezetben: “*megcáfolja a Szentírás, amely az előbbiekhöz így szól...*”; a tizenötödikben pedig a “*már a törvényben és a prófétáknál is ezt olvassuk...*” formulát találjuk. Néha azonban precízebb a hivatkozás helyének meghatározása, pl. a tizenötödik fejezet egy másik helyén: “*Ézsaiás könyve 5. részében is ez áll: Jaj azoknak, akik ajándékért a gonoszt igaznak mondják!*” (Ézs 5,23).

Az idézetek között előfordulnak nehezen kategorizálható hivatkozások is. A kilencedik fejezet egy helyén ezt olvassuk: “*így szól Isten a prófétánál: Törvényemet az ő elméjükbe helyezem, és az ő szívükbe írom be.*” Ez a gondolat két prófétai könyvben is felbukkan lényegében azonos formában (Jer 31,33 és Ez 36,26-27), következésképp lehetetlen megmondani, hogy melyik helyre gondolt Bullinger.

b) Máskor egy-egy élethelyzetre, személyre utal a szerző, ezek rendszerint összefüggő elbeszélések jellegzetes szereplői. Még mindig a kilencedik fejezetnél maradván: “*itt is mindig figyelembe kell vennünk Isten hatalmát; ez cselekedte, hogy Bálám nem juthatott el oda, ahova akart.*” Ez utalás 4Móz 22-24 történetére, amikor Bálám, Móáb királya a híres álomlátó varázslón keresztül mondott átokkal próbálta feltartóztatni Izrael seregét. A bibliai elbeszélésben látszólag Bálám tartotta kézben az eseményeket, de Isten átvette az irányítást, így ez a hivatkozás ezen a helyen tökéletesen alátámasztja a szabad akaratról és az ember lehetőségeiről szóló fejezet érvrendszerét. A tizenhetedik fejezet²² Illésre utal egy olyan korszak embereként, amikor Isten ügye elveszni látszott. “[...] néha az is előfordul, hogy Isten, igaz itélettel, igéjének igazságát, az egyetemes hitet és a törvényes istentiszteletet engedi annyira elhomályosulni és megrendülni, hogy úgy tűnik, az egyház csaknem megszűnt, és nincs is már egyház, ahogyan az Illés idejében és máskor történt. Mindamellet még ilyen sötét időkben is vannak Istennek ebben a világban igaz imádói, nem is kevesen, hanem hétezren, sőt, még többen is.” A Királyok első könyve áll a háttérben, amikor a Biblia szerint Aháb idején már-már eltűnni látszott az Úr tisztelete, de azért még maradtak hétezren, akik Baál előtt nem hajoltak meg (1Kir 19,18).

¹⁹ Kívül esik jelen tanulmány keretein az a kérdés, hogy a szerző az ószövetségi szakaszokat milyen formában, az eredeti héber szöveget figyelembe véve közölte-e.

²⁰ Címe: A szabad akaratról és az ember képességeiről.

²¹ Címe: A hívők valóságos megigazulásáról.

²² Címe: Isten egyetemes és szent egyházáról és az egyház egyedüli fejeéről.

Néhány ehhez hasonló alkalommal nem tudjuk ilyen könnyen feltárni a hátteret. A második fejezetben²³ található az alábbi szakasz: „*Bizony, Jeremiás és a többi próféta keményen elítélte azokat a papi zsinatokat, amelyeket Isten törvénye ellen hívtak össze, és buzgón intett, hogy ne hallgassunk azokra az atyákra és ne lépjünk azok nyomába, akik a saját koholmányaikat követik, és eltérnek Isten törvényétől.*” Amit a szerző papi zsinatoknak, és az azokkal szemben megfogalmazott prófétai állásfoglalásoknak nevez, az leginkább Jeremiásra, az ő konfrontatív ígéhirdetésére, és a vele szemben felsorakozó kultuszi szereplők, tekintélyek viharos kapcsolatára tett utalásként értelmezhető. A legismertebb ilyen jelenet egy Jeruzsálemben tartott diplomáciai csúcstalálkozóhoz kapcsolódó vita, mely Hananjá próféta és Jeremiás között az elhurcolt júdaiak visszatérésének reménye (vagy reménytelensége) miatt robbant ki (Jer 26–28). A találkozó, melyen júdai, edómi, móábi, ammóni, tíruszi, szidóni követek vettek részt a változó politikai környezetből adódó lépések megvitatására,²⁴ mégis csak rendkívül áttételesen hasonlítható zsinathoz.

Az is előfordul, hogy nem állapítható meg, melyik bibliai könyv áll egy gondolat háttérben. A már idézett rész a tizennyolcadik²⁵ fejezetben, az ószövetségi papság összefüggésében, emlékeztet a papi ruhára és felkenésre, nem lehet azonban eldönteni, hogy Bullinger itt 2Móz 28–29-re, vagy 3Móz 8-ra gondolt.

c) Van néhány olyan eset is, amikor egyértelműen számítanánk egy-egy ószövetségi utalásra, de nem találunk ilyet a szövegben. Ez a helyzet a tizedik fejezetben,²⁶ pedig a kiválasztás témája kapcsán minden erőltetés nélkül szerepelhetne hivatkozás Ábrahámra, akire egyébként a következő, valamint a tizenötödik rész is utal.²⁷ A nyolcadik fejezetben²⁸ szintén gazdag idézetanyagot várnánk Mózes első könyvéből, ehelyett azonban egyetlen visszautalást találunk az „*első szüleinktől mindnyájénunkra átszármazott vagy továbbterjedt bűnre*”. Ebben a fejezetben azonban az, hogy tételesen nem idézi 1Móz szövegét, megfontolt döntésnek tűnik. A szöveg közöl ószövetségi utalást (Zsolt 5,5–6), a fejezet vége pedig az egyéb, megválaszolhatatlan kérdéseket söpri le az asztalról (akar-

²³ Címe: A Szentírás magyarázatáról, az egyházatyákról, a zsinatokról és a hagyományokról.

²⁴ A vonatkozó bibliai szöveg egy visszatekintő beszámoló, ekkor a szerző már tudatában volt a Babilon elleni lázadás tragikus következményeinek is. A prófétai összeütközésről szóló tudósítás ettől függetlenül autentikusnak tűnik. Clements, Ronald E.: *Jeremiah. Interpretation, A Bible Commentary for Teaching and Preaching*, John Knox Press, Atlanta, 1988, 160–161. 166.

²⁵ Címe: Az anyaszentegyház szolgáiról, rendeltetésükről és kötelességeikről.

²⁶ Címe: Isten eleve elrendeléséről és a szentek kiválasztásáról.

²⁷ A tizenegyedik fejezet Krisztus emberi, valóságos testéről szólva: „Hisszük és tanítjuk, hogy az örök Istennek ugyanez az örökkévaló Fia az ember fiává lett, Ábrahám és Dávid magvából; ... Pál apostol is ezt mondja: Nem az angyalok testét vette magára, hanem az Ábrahám magvát.” Zsid 2,16.

²⁸ Címe: Az ember bünesetéről, a bűnről és a bűn okáról.

ta-e Isten Ádám bukását, miért nem akadályozta meg a bűnesetet stb.). Ha a fejezet első felében Bullinger belebonyolódott volna 1Móz elemzésébe, ezekre a kérdésekre is hosszabban ki kellett volna térnie, így viszont a fölösleges szőrszálhasogatás elintézhető volt egy legyintéssel. Bullinger itt kimondottan vitriolosan fogalmaz: Isten ígéjéből ezek megválaszolható felvetések, de ha „*az eretnekek és a szemtelen emberek pimaszsága arra nem kényszerít*”, ilyesmire kár az időt pazarolni. Egyébként a teremtés 1Móz 1-ben és 2-ben leírt történeteire találunk hivatkozást a huszonnegyedik²⁹ és a hetedik³⁰ fejezetben is.

Az utolsó, harmincadik fejezetben³¹ szó esik a háború kérdéséről – itt minden erőltetés nélkül szerepelhetne egy utalás 5Móz 20-ra, hisz Bullinger ezt a bibliai könyvet több alkalommal is elővette, előszeretettel utalt rá.³²

4. Összegzés és következtetések

Összességében megállapítható, hogy Bullinger ismerte és használta az Ószövetséget, néhány könyvet kimondottan gyakran idézett. Előszeretettel hivatkozott Mózes első, második és ötödik könyvére, Ézsaiás prófétára és a Zsoltárokra. A több-kevesebb bizonyossággal beazonosítható utalások száma ötven körüli, de ezek közül mindössze tucatnyit találunk, ami nem erre az öt könyvre épül. Egyes könyvek csak egyszer-kétszer kerülnek elő, ez a helyzet az alábbi esetekben:

- Sámuel első könyve a hatodik fejezetben (utalás egy jelenetre és pár szavas idézet);
- a már tárgyalt Királyok első könyve a tizenhetedik fejezetben;
- próféták név szerinti utalással: Jóél a huszonnegyedik fejezetben, valamint Mikeás, és esetleg Dániel a tizenegyedik fejezetben;
- a kilencedik fejezetben a Prédikátor könyve, Mózes negyedik könyve, és Ezékiel próféta kerül elő a ritkán, vagy csak egyszer hivatkozott könyvek közül, de Ezékiel ebben az esetben is megkérdőjelezhető.

Tucatnyi olyan ószövetségi könyv is van azonban, ami sem utalás, sem pontos hivatkozás formájában nem szerepel a szövegben. A gyakran, és a csak egy, legfeljebb két alkalommal hivatkozott könyvek közötti átmenetet Jeremiás próféta képviseli, a történeti könyvek pedig egyértelműen alulreprezentáltak. Az látszik tehát, hogy bár Bullinger nagy nyomatékkal tett hitet mindkét szövetség tekintélye mellett, feltűnően szelektív volt az ószövetségi szövegek használata terén.

²⁹ Címe: Az ünnepekről, a bűjtökről és az ételek megválogatásáról.

³⁰ Címe: A világmindenség teremtéséről, az angyalokról, az ördögről és az emberről.

³¹ Címe: A polgári hatóságról.

³² Pl. a halottak megidézésének tilalma kapcsán a huszonhatodik fejezetben, vö. 5Móz 18,11; az eskü összefüggésében az ötödik fejezetben, vö. 5Móz 10,20; az ígéretek összefüggésében a tizenharmadik részben, vö. 5Móz 18,15; stb.